Історія України

УДК 94(477.74-25):314.12.04(=14)] "189/191"(045)

DOI <https://doi.org/10.26661/zhv-2021-5-57-03>

НАРОДЖУВАНІСТЬ В ГРЕЦЬКІЙ ГРОМАДІ ОДЕСИ ПІД КІНЕЦЬ ХІХ ст.: МОЖЛИВОСТІ ІСТОРИКО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ

С. І. Парадісопулос

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

sofronis@hfcodessa.org

0000-0002-8966-3462

Ключові слова: грецьке населення Одеси, демографія, народжуваність, друга пол. ХІХ ст.

В статті розглядаються демографічні аспекти розвитку грецького населення Одеси. Наголос робиться на з'ясуванні та реконструкції процесів народжуваності у грецькій громаді впродовж ХІХ – початку ХХ ст. Наводяться архівні дані, які дозволяють відтворити загальну демографічну модель і визначити соціально-територіальні параметри народжень грецького населення Одеси. Ці сюжети шляхом діахронних та синхронних компаративних контекстів спрямовані на встановлення повсякденних соціальних практик одеситів та підпорядковані історико-антропологічним завданням розкриття «немотивованої історії».

NATALITY IN THE GREEK COMMUNITY OF ODESSA IN THE LATE NINETEENTH CENTURY: PROSPECTS FOR HISTORICAL AND ANTHROPOLOGICAL RECONSTRUCTIONS

S. Paradeisopoulos

Odessa I.I. Mechnikov National University

Key words: Greek population of Odessa, demography, Natality, 2nd half of 19 century

In November 2013 – February 2014, The Greek community of Odessa is a bright phenomenon in the history of both the city on the Black Sea and the entire Hellenic world in general. Until recently, scholars focused their effort on studying the political and social 'event' history of the Greek presence on the coast of the Black Sea. It was only in the late twentieth century that researchers started to demonstrate a shift to studies of daily life, social structures and demographic characteristics.

The Hellenic Foundation for Culture, in collaboration with the State Archive in Odessa Region, published and compiled an electronic version of a database of records from metric books of the Greek Church of Holy Trinity (1808-1920). The database permits to study in detail a series of important characteristics of the historical demography of the Greek community of Odessa within a broad chronological range. Drawing from these data, this article addresses one of the aspects of natality in the Greek community of Odessa in the late nineteenth century.

Social changes find their reflection in the conceptual projection of demographic transitions. It suggests division of reproduction into three phases – agrarian (or traditional), transitional and modern (or rational) societies. The first phase shows very high birth and death rates, which demonstrate a certain equilibrium. The population shows a large number of children and a rapid replacement of generations. The population size during this period remains

stable. During the second phase (so-called transitional society), the important socio-economic transformations (industrialization, urbanization, improvements in health care and education, etc.) cause preservation of a high birth rate and an abrupt drop of the death rate. The gap between the birth and death rates increases leading to a rapid population growth. We can examine these characteristics in the Greek population of Odessa during these two phases (the third phase of modern society is, of course, omitted).

From the Censuses of 1892 and 1897 we can calculate main numerical birth coefficients, which shall allow reconstructing a general demographic model of the Greek population of Odessa. Unfortunately, because of the lack of sufficient data we are not able to trace the dynamics of these coefficients back into the earlier periods. Here we focus on only one historical-cum-anthropological aspect - the socio-territorial parameters of births.

Calculation of these coefficients in our study is complicated by the fact that some part of the Greek population of Odessa were born outside the city (and even outside the country). Place of birth allows for retrospective identification of the population structure of the city. In spite of the relatively small portion of people who were born in Odessa (45,2 %) or resided in the city for over 20 years (7,9%), there is observed a significant natural population increase. It already clearly prevailed over the inflow of immigrants.

Towards the end of the nineteenth century, there was a decrease in number of immigrants of the first generation (born outside Odessa) and an increase in number of those of the second generation (born in Odessa) as well as a marked decrease in number of Greek-speaking people who had become Russian subjects. These trends demonstrate the evolution of the Greek community toward its assimilation with the Russian social milieu, which was a natural trend for all foreigners during the period when they switched to a more permanent residence in the city. The decreasing number of Greeks in Odessa, in spite of the increase in number of Greek subjects from 1892 to 1897, indicates that citizenship apparently represented the last resort for preserving the "national identity" at the level that permitted to enjoy social and legal protection of people by the Greek authorities. Otherwise, the long-lasting residence of foreigners in the Russian Empire unavoidably led to their Russification. The decrease in number of economically powerful Russian subjects of Greek origin perhaps can be explained by their outflow into other countries or other cities of the Russian Empire, which were acquiring much of economic interest in the late nineteenth century (e.g., Nikolaev and the ports of the Sea of Azov).

Our analysis of the socio-territorial structure of births in the Greek community of Odessa revealed its eclectic character manifested in that only about a half of them (nearly 54% in 1892 and 41% in 1897) were "Odessans" by birth, while another half were first-generation newcomers. The decreasing share of people born in the city is a reflection of both the general trends for Odessa and the intensification of migration. The "geography of origin" of the Greek newcomers is very informative. The majority of these Greeks were subjects of foreign countries born outside the Russian Empire. Among them, the leading positions was held by "Turkish subjects" followed by "German" and "Greek" citizens. This composition has a reflection upon the scientific understanding of the term "indigenous Odessan", which may represent a rather idealized notion than reality. The conclusions can be also applied to other ethno-cultural communities that lived in Odessa during the same period (a simple comparison with general parameters argues for their applicability at such scales).

Постановка проблеми. Грецька громада Одеси є яскравим феноменом, як в історії причорноморського міста, так і всього грецького світу в цілому. Основні зусилля вчених були спрямовані на вивчення політичної і громадської подієвої історії грецької присутності в Причорномор'ї. І в цьому напрямку досягнуто чимало. Лише з кінця ХХ ст. починається зміщення акцентів на дослідження повсякденності, соціальних структур і демографічних характеристик. Важливим корпусом джерел виступають так звані «масові формулярні матеріали». До таких для вивчення греків Одеси

можна віднести: ревізійні переписи населення, де греки представлені як окремо, так і в складі інших каст (груп); первинні статистичні матеріали; відомості церковного обліку і запису населення.

Історіографічні аспекти. Кількісні характеристики грецької громади наводилися і раніше. У працях починаючи від А. О. Скальковського до П. Херліхі містяться загальні положення про чисельність і структуру греків Одеси, динаміку цих показників¹.

1 Herlihy P. Death in Odessa: A study of Population Movements in a Nineteenth-Century City // Journal of Urban History. 1948. №4. P.417 – 441.

Оригінальність джерельної бази та її евристичний потенціал. На сьогодні завершена багаторічна робота Грецького Фонду Культури, спільно з Державним архівом Одеської області щодо публікації і створення електронної версії бази даних метричних книг Троїцької грецької церкви (1808–1920 рр.)². Робота з нею дозволяє також деталізувати низку важливих історико-демографічних характеристик грецької громади Одеси в широкому хронологічному діапазоні³. Розкриваючи потенціал цього джерела, в статті розглядається лише один аспект народжуваності в грецькій громаді Одеси наприкінці XIX ст.

Необхідно зазначити, що до церковного обліку потрапляли всі парафіяни Свято-Троїцького храму, але не всі з них були греками. Детальне вивчення документу дозволяє легко відокремити не-греків за прізвищами, які мають виразні форми: Шевченко, Калиновський тощо. Парафіяни потрапляли в метричні книги за трьома найважливішими подіями в житті: хрещення, вінчання і смерть (відспівування). З огляду на те, що підрахунки проводилися в одній парафії, існує деяка умовність припущень щодо всього населення міста. Однак, з точки зору репрезентативності, вибірка більше 4% робить її досить достовірною. У перспективі будуть корисні порівняння з аналогічним кількісним аналізом в інших громадах міста.

Мета та завдання. Народжуваність як категорія вивчення демографічних процесів виступає важливим елементом пізнання природного руху населення. В історіографії ця категорія визначається як один з основних напрямків історико-демографічної спеціальної уваги⁴. «Демографічне

вивчення народжуваності має справу з деякими феноменами, які пов'язані з народженням дітей або репродукцією. Цей термін належить до частоти випадків народжень (або точніше – живонароджень) в населенні або субнаселенні⁵. У соціально-історичному контексті важливо, що «народжуваність – масовий статистичний процес дітонародження в сукупності людей, що складають покоління, або в сукупності поколінь – населення»⁶. Цей процес одночасно наділений біологічною основою і відображає соціальний характер⁷. Тому в демографії розуміється рівень народжуваності як кількісне вираження дій цих факторів, історична динаміка і зв'язок зі структурою популяції⁸.

Подібна масовість виводить на розуміння типовості в соціальних практиках. Як в класичній науці про народонаселення, так і в «новій» соціальній історії пропонувалося відрізнити народжуваність як масовий процес від індивідуальних народжувальних дій у окремих жінок або в окремих сім'ях. Ця процесуальність відображує окремі випадки, але не зводиться до них. Таким чином, пропонується виявляти громадські аспекти, які підкоряються дії соціальних сил і закономірностей, але розгортаються в певних, історично-конкретних межах, що задаються дією біологічних, фізіологічних чинників.

Дуже рано в науці була сформульована ідея про соціальну детермінованість народжуваності. Ще Адам Сміт висловив думку, що «бідність, напевно, сприяє розмноженню... Безпліддя, настільки часте серед світських жінок, вельми рідка зустрічається у жінок з нижчих верств народу. Розкіш, очевидно, породжує в прекрасному полі пристрасть до насолод, але, мабуть, завжди послаблює і часто абсолютно знищує здатність до дітородіння»⁹. Однак, в результаті розвитку

² Державний архів Одеської області, ф. 37, оп. 3, спр. 71, арк. 262-266; спр. 76, арк. 29-33; спр. 81, арк. 259-264; спр. 89, арк. 36-42 та інші. Надруковані: Греки Одессы: именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. 1-6. Одесса, 2014-2019.

³ Дослідження розпочати: Συμφαίου Ευρυδίκης, Παραδεισιόπουλος Σωφρόνης. Οι Έλληνες της Οδησσού το 1897. Ξαναδιαβάζοντας την πρώτη ρωσική απογραφή, Τα Ιστορικά. 44 (2006). Ρ.81-122.

⁴ Hertlihy P. Odessa: A History, 1794 – 1914. Harvard University Press, 1986. Ρ. 212; Борисов В.А. Воспроизводство населения как предмет демографической науки // Воспроизводство населения и демографическая политика в СССР / Отв. ред. Л.Л. Рыбаковский. М., 1987; Борисов В.А. Демография. М., 1999; Борисов В.А. Перспективы рождаемости. М., 1976; Борисов В.А., Синельников А.Б. Брачность и рождаемость в России: демографический анализ. М., 1995; Вишневский А.Г. Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. – М.: Статистика, 1977. – С. Вишневский А.Г. Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. М.: Статистика, 1977. С.105-134; Как изучают рождаемость: Сб. статей / под. ред. А.Г. Волкова. – М.: Финансы и статистика, 1983. Как изучают

рождаемость: Сб. статей / под. ред. А.Г. Волкова. М.: Финансы и статистика, 1983; Народонаселение. Энциклопедический словарь. М., 1994. С. 113 – 114; Сифман Р.И. Динамика рождаемости в СССР. Сифман Р.И. Динамика рождаемости в СССР. – М., 1974. Сифман Р.И. Динамика рождаемости в СССР. – М., 1974.

⁵ Multilingual Demographic Dictionary. English Section. 2-nd ed. Liege, 1982. Ρ. 73.

⁶ Медков В. М. Демография. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2002. С. 180.

⁷ Урланис Б.Ц. Демография и социология // Социология и идеология. М., 1969. С. 421.

⁸ Борисов В.А. Перспективы рождаемости. М., 1976. С. 10-11.

⁹ Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов. Т. 1. М., 1935. С. 72; Андрюха Р., Мильтеньи К. Экономические причины и последствия низкой рождаемости // Рождаемость и ее факторы: Сб. работ / Под ред. А.Г. Волкова. М.: Статистика, 1968. С.16-29.

історичної демографії можна говорити про стадіальність і факторність народжуваності як історико-соціального процесу.

Так громадські зміни знайшли своє відбиття в концептуальній проекції демографічних переходів. Відповідно до неї пропонується розділяти три фази відтворення: аграрне або традиційне; перехідне і сучасне (раціональне) суспільство¹⁰. На першій фазі коефіцієнти народжуваності і смертності дуже високі, і між ними зберігається певна рівновага. Населення характеризується великою кількістю дітей і швидкою зміною поколінь. Чисельність населення в цей період залишається стабільною. На другій фазі (так зване перехідне суспільство), завдяки значним соціально-економічним перетворенням (індустріалізація, урбанізація, розвиток охорони здоров'я, освіти та ін.) зберігається високий рівень народжуваності, при цьому починає різко знижуватися рівень смертності. Розрив між рівнем народжуваності і смертності зростає, що призводить до швидкого зростання населення. Проаналізуємо за цими показниками грецьку популяцію Одеси, яка могла характеризуватися властивостями цих двох фаз (сучасність, звичайно, виключається).

Факторний аналіз пропонує систематизувати детерміновану складову народжуваності. Так, виділяються в сукупному впливі на рівень народжуваності «чинники», «причини», «субфактори» і «умови»¹¹. До «чинників» відноситься ряд природних і соціальних обставин: клімат, спадковість, суспільне становище жінки тощо. Конкретні вузькі соціальні процеси виступають в якості субфакторів: рівень добробуту, культурний рівень, законодавство, війни, урбанізація, національність і деякі інші. До «причин» – вік вступу в шлюб, перебування жінки поза шлюбом, потенційну плодючість, безпліддя, мертвонароджуваність, внутрішнє сімейне регулювання. Умови – обставини реалізації «причин» і «чинників». Комбінаторний прояв останнього – загальне число жінок репродуктивного віку; частота укладання шлюбів; індекс дітності на одну шлюбну пару; наявність позашлюбних дітей¹². Основу такої класифікації становить не термінологічне розмежу-

вання «причини» і «фактора», які нерідко міняються місцями, а важливіше в методологічному відношенні поділ факторів або причин на групу прямого і групу непрямого впливу.

Основні результати дослідження. Народжуваність разом зі смертністю є найважливішими показниками демографічних моделей відтворення населення. Взаємозалежність між ними і їх співвідношення призводять до виділення різних типів поведінки. Давно вже помічено взаємозв'язок двох сторін людського буття і висунута теорія про залежність народжуваності від рівня смертності, особливо – дитячої¹³.

Для подібних реконструкцій є адекватна кількість джерел. На основі переписів населення 1892 р. і 1897 р. можна встановити основні кількісні коефіцієнти народжуваності, які дозволять відтворити загальну демографічну модель грецького населення Одеси. Проте, ретроспективну динаміку цих коефіцієнтів відновити не вдасться – відсутність належного типу даних в попередні періоди. Зосередимося лише на одному історико-антропологічному аспекті – соціально-територіальних параметрах народжень. Таким шляхом вирішується важливе завдання представити демографічну інформацію в «повному, детальному і багатоаспектному» форматі. А зроблені спостереження можуть бути корисними в історичному контексті вивчення повсякденності грецького населення Одеси XIX – початку XX ст.

У процесі вивчення демографічних процесів і явищ прийнято розділяти два методи: метод умовного покоління і метод реального покоління. Відповідно, показники народжуваності можна вираховувати для конкретного періоду часу (звичай – рік чи десятиліття). Отож вони характеризують певну когорту або покоління (якщо мова йде про когорті за датою народження), або когортні показники. «Перші характеризують народжуваність, що спостерігалася протягом певного періоду, другі – народжуваність, властиву певним групам жінок, їх репродуктивну історію»¹⁴. Вони обчислюються за допомогою коефіцієнтів: загальних, спеціальних (чоловічі та жіночі) і окремих (вікові, кумулятивні і ін.). Складнощі визначення цих коефіцієнтів пов'язані з тим, що ча-

¹⁰ Вишневский А.Г. Избранные демографические труды. В 2-х т. Т.1. М.: Наука, 2005. С.18-41.

¹¹ Рождаемость и ее факторы: Сб. работ / Под ред. А.Г. Волкова. М.: Статистика, 1968; Урланис Б.Ц. Проблемы динамики населения СССР. М., 1974. С.106-107; Козлов В.И. Динамика численности народов. М., 1969.С.107.

¹² Фогт И. Компоненты числа рождений // Методы демографических исследований: Сб. статей / Под ред. Л.Е. Дарского. М.: Статистика, 1969. С. 59.

¹³ Новосельский С.А. Смертность и продолжительность жизни в России. Пг., 1916.С. 124; Сифман Р.И. Динамика рождаемости в СССР. М.,1974. С.187; Вострикова А.М. Методы обследования и показатели рождаемости в СССР // Вопросы народонаселения и демографической статистики. М.: Статистика, 1966. С.13-20.

¹⁴ Медков В. М. Демография. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2002. С.58-60.

стина грецького населення Одеси народжувалася поза містом (і навіть – країною).

Цю ситуацію ілюструє нижче наведена таблиця № 1. Вона ж фіксує важливі тенденції в змінах демографічного і соціального характеру. Ці трансформаційні процеси, швидше за все, були обумовлені не стільки внутрішніми (популяційними), скільки адміністративними і політичними факторами.

Місце народження греків на основі рідної мови, 1892-1897 рр.¹⁵

Таблиця № 1.

	1892	1897	1892	1897
Грецькі піддані, з яких	4.182	4.400		
а) народились в Одесі	2.166	2.739	53,9%	41%
б) народились в Греції	2.016	1.661	32,7%	38,2%
в) російські піддані з рідною грецькою мовою	1.101	686	13,5%	20,8%
Всього	5283	5086	100	100

Місце народження ретроспективно дозволяє характеризувати структуру населення міста (див. Таблицю № 2 і діаграму № 1). Незважаючи на відносно низький відсоток тих, хто безпосередньо народився в Одесі (45,2%) або проживає протягом більше ніж 20 років (7,9%), варто відзначити значну роль природного приросту населення. Він уже явно переважав над механічним – переселенським прибуттям. Тільки при таких темпах міграції місто не могло вирости більш ніж в три рази з 1863 р. (порівняймо з десятикратним збільшенням населення з 1811 р. по 1863 р.)¹⁶.

Розподіл населення Одеси в 1892 р. за місцем народження і часом поселення¹⁷

Таблиця № 2.

Показники	Чисельність населення	
	в тис.	в % до підсумку
Народжені в Одесі	154,0	45,2
Народжені поза Одесою, які проживають в ній (років)		
Менше 1	23,0	6,8
1-2	30,2	8,9
3-5	32,7	9,6
6-10	32,4	9,5
11-15	22,3	6,5
16-20	15,9	4,7
21 і більше	27,0	7,9
Невідомо скільки	3,0	0,9
Всього	186,5	54,8
Всього	340	100,0

Діаграма № 1.

Як видно з таблиці № 1, в міру наближення до кінця XIX ст. зменшується кількість переселенців першого покоління і збільшується чисельність переселенців другого покоління, що народилися в Одесі, а також помітно зменшується число тих, хто прийняв російське підданство і розмовляє грецькою мовою. Ці тенденції описують еволюційний рух грецької громади в бік асиміляції з російським соціальним середовищем, розвиток, природний для всіх іноземців на етапі, коли їх облаштування втрачає короточасний характер,

¹⁵ Складено автором за: Результаты однодневной переписи г. Одессы 1 декабря 1892 г. / Под ред. А.С. Бориневич. Одесса, 1892; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел; Под ред. Н. А. Тройницкого. [СПб.], 1897 - 1905.

¹⁶ Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.). Статистические очерки / Под ред. С.Г. Струмилина. М.: Главстатизд-во, 1956. С.93.

¹⁷ Складено автором за: Результаты однодневной переписи г. Одессы 1 декабря 1892 г. / Под ред. А.С. Бориневич. Одесса, 1892.

набуваючи постійної перспективи в наступних поколіннях. Зменшення греків в Одесі, незважаючи на збільшення грецьких підданих в період з 1892 р. по 1897 р. вказує на те, що громадянство, можливо, являє собою останній оплот для збереження «національної ідентичності» на рівні, який сприяє соціальному та юридичному захисту людини з боку грецької влади¹⁸. Інакше, русифікація є логічним завершенням багаторічного перебування осіб іноземного походження в Російській імперії. Що стосується зменшення числа російських підданих грецького походження, що виділяються своєю економічною силою, одним з можливих пояснень є переїзд їх в інші країни або ж інші міста Російської імперії, які в кінці XIX ст. викликають більший економічний інтерес (наприклад, Миколаїв і порти Азовського моря). Російське підданство і достатнє знання мови сприяли їм в більш легкому пересуванні, в порівнянні з іншими іноземними підданими, і більш швидкому пристосуванню до можливостей, підходящих для економічного використання регіонів або для розвитку підприємств.

Доцільно порівняння з іншими народами, які заявили, що народилися в іноземній державі:

Місце народження іноземних підданих Одеси, 1897 р. [18]

Таблиця № 3.

Місце народження	Поза межами Росії		Всього в Росії		В місті		В околицях	
	Всього	% до всієї групи	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Австро-Угорщина	981	28.5	1.305	1.149	1.291	1.135	14	14
Болгарія	195	43.9	199	50	199	50	-	-
Англія	203	47.3	112	114	112	114	-	-
Німеччина	1.881	67.2	511	407	506	405	5	2
Греція	1.661	32.6	1.245	416	1.234	414	11	2
Італія	642	68.5	183	112	182	110	1	2
Португалія			210	242	209	241	1	1
Румунія	337	50.4	183	148	183	147	-	1
Турція	2.225	49.3	1.782	504	1.764	501	18	3
Франція	370	44.5	175	285	175	285	-	-
Персія	12	6.7	156	10	155	10	1	-

¹⁸ Розцінюється як агітаційний лист, який надіслали в 1878 р. 140 греків торговців з Аккермана, з проханням створити консульство в місті, розташованому на Дністрі, яке буде надавати допомогу в торгівлі зерном. Хоч вони і вважали себе «дітьми єдиної матері», були змушені прийняти російське громадянство для результативного захисту своїх інтересів. Головною причиною була складність контакту з владою, тому що з будь-яких адміністративних або податкових питань потрібно було спочатку звернутися в консульство Одеси і з його допомогою, через Кишинів, згідно адміністративній ієрархії, звернутися до влади Аккермана.

З таблиці № 3 очевидно, що більшість іноземних підданих, за винятком підданих Австро-Угорщини і Греції, розподіляються між підданими першого і другого покоління. Піддані Австро-Угорщини та Греції були з більш ранніх груп населення.

Висновки. Таким чином, відзначається недовіра системи реєстрації народжуваності в церковній поточній статистиці, а також обмежена кількість даних в переписах населення. Через це отримані результати мають відносний характер, проте з досить високим ступенем адекватності. Аналіз соціально-територіальної структури народжувань складу грецької громади Одеси показує її еkleктичність. Вона виражається в тому, що лише умовна половина (майже 54% в 1892 р. і 41% в 1897 р.) є «одеситами» по народженню, а кожен другий – приїжджий першого покоління. Зменшення частки народжених в Одесі відображають як загальноміську тенденцію, так і посилення міграційного потоку т.зв. «понтійців», вихідців із північно-східної частини Туреччини. Вкрай показова «географія виходу» приїжджих греків. Абсолютна більшість з них – іноземно-піддані греки, які народилися поза межами Російської імперії. З них – лідирують «турецькопідданні», дещо менш

– «німецькі» і «грецькі» громадяни. Такий склад дозволяє знову звернутися до наукового розуміння «корінний одесит», що відтворює деяку ідеалізацію більше, ніж фактичну ситуацію. Висновки слід екстраполювати на інші етнокультурні спільноти Одеси зазначеного періоду (просте порівняння з загальними показниками дозволяє припускати коректність таких масштабів).

References

- Derzhavnij arhiv Odes'koï oblasti (DAOO), f. 37, op. 3, spr. 71, ark. 262-266.
DAOO, f. 37, op. 3, spr. 76, ark. 29-33.
DAOO, f. 37, op. 3, spr. 81, ark. 259-264.
DAOO, f. 37, op. 3, spr. 89, ark. 36-42.
Grekī Odessy: imennoj ukazatel' po metriceskim knigam Odesskoj Grecheskoj Svjato-Troickoj cerkvi. Ch.1-6. Odessa, 2014-2019.
Pervaja vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 goda / Izd. Centr. Stat. komitetom M-va vn. del ; Pod red. N. A. Trojnickogo. [SPb.], 1897 - 1905. 96 s.
Rezul'taty odnodnevnoj perepisi g. Odessy 1 dekabnja 1892 g. / Pod red. A.S. Borinevich. Odessa, 1892.
Bibliografija:
Androka R., Mil'ten'i K. Jekonomicheskie prichiny i posledstviya nizkoj rozhdaemosti // Rozhdaemost' i ee faktory: Sb. rabot / Pod red. A.G. Volkova. M.: Statistika, 1968. S. 16 – 29.
Borisov V.A. Vosproizvodstvo naselenija kak predmet demograficheskoi nauki // Vosproizvodstvo naselenija i demograficheskaja politika v SSSR / Otv. red. L.L. Rybakovskij. M., 1987. 24 c.
Borisov V.A. Demografija. M., 1999. 328 s.
Borisov V.A. Perspektivy rozhdaemosti. M., 1976. 133 s.
Borisov V.A., Sinel'nikov A.B. Brachnost' i rozhdaemost' v Rossii: demograficheskij analiz. M., 1995. 256 c.
Vishnevskij A.G. Brachnost', rozhdaemost', smertnost' v Rossii i v SSSR. M.: Statistika, 1977. 176 s.
Vishnevskij A.G. Izbrannye demograficheskie trudy. V 2-h t. T.1-2. M.: Nauka, 2005.
Vostrikova A.M. Metody obsledovanija i pokazateli rozhdaemosti v SSSR // Voprosy narodonaselenija i demograficheskoi statistiki. M.: Statistika, 1966. S.28-39.
Kak izuchajut rozhdaemost': Sb. statej / pod. red. A.G. Volkova. M.: Finansy i statistika, 1983. 96 s.
Kozlov V.I. Dinamika chislennosti narodov. M., 1969. 107 c.
Medkov V. M. Demografija. Rostov-na-Donu: «Feniks», 2002. 186 c.
Multilingual Demographic Dictionary. English Section. 2-nd ed. Liege, 1982. 256 r.
Narodonaselenie. Jenciklopedicheskij slovar'. M., 1994.
Novosel'skij S.A. Smertnost' i prodolzhitel'nost' zhizni v Rossii. Pg., 1916. 124 c.
Rashin A.G. Naselenie Rossii za 100 let (1811 – 1913 gg.). Statisticheskie ocherki / Pod red. S.G. Strumilina. M.: Glavstatizd-vo, 1956. 147 c.
Rozhdaemost' i ee faktory: Sb. rabot / Pod red. A.G. Volkova. M.: Statistika, 1968.
Rozhdaemost': sociologicheskie i demograficheskie aspekty / Otv. red. V.A. Borisov. M., 1988.
Συμφαίνου Ευρυδίκη, Παραδεισόπουλος Σωφρόνης. Οι Έλληνες της Οδησσοῦ το 1897. Ξαναδιαβάζοντας την πρώτη ρωσική απογραφή. Τα Ιστορικά. 44 (2006). R.81-122.
Sifman R.I. Dinamika rozhdaemosti v SSSR. M., 1974. 187 c.
Smit A. Issledovanija o prirode i prichinah bogatstva narodov. T. 1. M., 1935. 72 c.
Urlanis B.C. Demografija i sociologija // Sociologija i ideologija. M., 1969. 421 c.
Urlanis B.C. Problemy dinamiki naselenija SSSR. M., 1974. 163 s.
Fogt I. Komponenty chisla rozhdenij // Metody demograficheskikh issledovanij: Sb.statej / Pod red. L.E. Darskogo. M.: Statistika, 1969. 59 c.
Herlihy P. Death in Odessa: A study of Population Movements in a Nineteenth-Century City // Journal of Urban History. 1948. №4. P.417 – 441.
Herlihy R. Odessa: A History, 1794 – 1914. Harvard University Press, 1986. 212 r.